

Programy přípravy na samostatný život u mladých dospělých odcházejících z institucionální výchovy v České republice

Training programs for independent living for young adults leaving institutional care in Czech republic

VĚRA LINHARTOVÁ

Katedra Speciální pedagogiky PdF MU, Poříčí 9, Brno 603 00

e-mail:237204@mail.muni.cz

***Klíčová slova:** příprava na samostatný život, institucionální výchova, nestátní nezisková organizace, výzkum*

***Key words:** preparation for independent living, institutional care, non-governmental organization, research*

Anotace

V příspěvku se zabýváme programy přípravy na samostatný život dětí/mladistvých s poruchami chování v institucionální výchově. Předmětem výzkumného šetření bylo zmapování nabídky programů přípravy na samostatný život, které nabízí státní i nestátní sféra na území ČR. Zajímala nás míra zapojení samotných zařízení institucionální výchovy do přípravy dospívajících.

Opíráme se o analýzu webových stránek Evropských sociálních fondů v ČR, krajů ČR, zařízení pro ústavní a ochrannou výchovu a nestátních neziskových organizací, které se orientují na programy připravující klienty na samostatný život.

Abstract

Paper deal with training programs for independent life of children / adolescents with behavioral problems in institutional care. The aim of the survey was to map programs of preparation for independent living. We were interested in the participation rate of institutions in preparing adolescents. The main attention was devoted to programs offered by

non-profit organizations. We rely on web analytics European Social Fund in the Czech Republic, Czech regions, institutions of institutional care and non-profit organizations focused on programs preparing clients for independent life.

Vymezení problematiky

Mezi lety 2008 a 2013 každý rok opouštělo zařízení pro ústavní a ochrannou výchovu v České republice přes 900 dětí, které po dosažení dospělosti odcházeli do samostatného života (ÚIV, 2013). Mladé lidé odcházející z institucionální výchovy řadíme mezi skupiny obyvatelstva ohrožené nezaměstnaností a dalšími společensky nežádoucími jevy, které s nezaměstnaností souvisí – delikvence, fluktuace, bezdomovectví, prostituce, drogové závislosti atd. (srov. Matoušek O., Pazlerová H., Baldová L. 2008; MPSV ČR, 2009). Dlouhodobý pobyt v zařízení institucionální výchovy způsobuje, že mladí lidé nejsou připraveni na situaci „venku“ a těžko se orientují v nových podmínkách. Mimo zařízení platí jiná pravidla a dospívající člověk se v nové realitě musí obvykle spolehnout pouze na sebe. Většina zařízení pro institucionální výchovu postrádá adekvátní mechanismy pro individuální a přímou práci s jednotlivými dětmi tak, aby bylo možné zajistit přípravu na bezproblémové samostatné fungování mladých dospělých ve společnosti (srov. SOS Children's Villages International, 2009; Běhounková, L. 2011; Spolu dětem o.p.s., 2011). Systém péče o ohrožené děti v České republice bohužel zatím stále nedosahuje úrovně odpovídající vyspělým evropským zemím. V dlouhodobějším měřítku vnímáme, že od podepsání Úmluvy o právech dítěte nastalo v mnoho pozitivních systémových změn, které napomohly k socializaci a integraci dětí z ústavní výchovy. Ačkoli je podpora a péče vyšší, stále je ale na čem pracovat. Stále aktuálnější je potřeba rozšíření sítě a nabídky služeb pro práci s rodinou a ohroženým dítětem, které by vedlo ke snižování počtu dětí v zařízeních institucionální výchovy.

Výrazným problémem systému péče o ohrožené děti je jeho roztržitost. Péčí o ohrožené děti se zabývá hned pět ministerstev – Ministerstvo práce a sociálních věcí, Ministerstvo školství, mládeže a tělovýchovy, Ministerstvo zdravotnictví, Ministerstvo spravedlnosti a Ministerstvo vnitra. V jednání státní správy a samosprávy a v jednání mezi státním a nestátním sektorem je následkem toho nevyváženost a nerovnoměrnost rozdělení práv a povinností. Problémy jsou znatelné i v samotné legislativní úpravě, personálnímu zajištění agendy a podílu financování ze státního rozpočtu (Běhounková, L. 2011).

Zásadní změny v systému péče o ohrožené děti přicházejí v posledních letech. Jedná se zejména o vládou schválený „Návrh opatření k transformaci a sjednocení systému péče o ohrožené dítě – základní principy“. Jeho cílem je změna rozložení lidských a materiálních zdrojů tak, aby převažujícím prvkem byla preventivní práce v rodinách, a nikoli v zařízeních ústavní a ochranné výchovy (MSPV ČR, 2009). Pozitivním posunem ovlivňujícím celkovou změnu systému by měl být i zákon č. 401/ 2012 Sb., kterým se mění zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, který představuje zejména změny v činnosti orgánů sociálně - právní ochrany (např. využívání metod sociální práce či vyhodnocování situace dítěte a rodiny se zaměřením na identifikaci ohroženého dítěte) (zákon č. 401/ 2012 Sb.).

Z aktuálních výzkumů vyplývá, že děti jsou v rámci ÚV a OV připravovány na vykonávání praktických činností v domácnosti, ale kompetence potřebné pro sebepoznání, díky nimž se mohou děti reálně zamýšlet nad svou budoucností, jsou posilovány velmi málo. Při srovnání výzkumů v oblasti přípravy na samostatný život u mladých dospělých odcházejících z institucionální výchovy je znatelný rozdíl mezi skutečnými potřebami mladých lidí, kteří se připravují na odchod ze systému náhradní péče, a péčí, kterou jim nabízí státem garantovaný systém sociálních služeb. Jako zásadní problém je nutné vnímat především skutečnost, že mladí lidé žijící v zařízeních náhradní péče mnohdy nejsou na odchod do samostatného života připravováni systematicky a dlouhodobě (Matoušek O., Pazlerová H., Baldová L., 2008; Běhounková, L. 2011). Výsledkem je to, že mladí dospělí jsou často po zcela nedostatečné průpravě nuceni odejít do světa, na nějž nejsou dostatečně připraveni. Tyto problémy, se kterými se potýkají, lze shrnout do tří větších oblastí – sociální nepřipravenost, ekonomická nesamostatnost, chybějící emocionální podpora (srov. Středisko náhradní rodinné péče 2008; Matoušek O., Pazlerová H., Baldová L., 2008).

Pracovníci zařízení institucionální výchovy mají obecné povědomí o realizaci přípravy na vstup do života v rozmezí jednoho roku před odchodem, to však neodpovídá potřebám dětí a mladistvých a považujeme ji tedy za nedostatečnou (Matoušek, O., Pazlarová, H., Baldová, L. 2008). Výsledkem nekonceptně řešené následné podpory o mladé dospělé odcházející ze zařízení institucionální výchovy jsou velké rozdíly v kvalitě poskytovaných služeb, různorodá oblastní zastoupení poskytovatelů následné podpory (někde úplná absence) a slabá či žádná provázanost jednotlivých služeb (Běhounková, L. 2011). Negativním důsledkem nesystémového ukotvení následné podpory je statisticky vysoký počet mladých dospělých vracejících se po ukončení nařízené ústavní výchovy do nesanovaných rodin a jejich další selhávání při sociálním začleňování (Gjuričová, J. 2007).

Legislativní podmínky přípravy na samostatný život/ odchodu ze zařízení

Česká legislativa stanovuje několik málo možností, jak pomoci mladým lidem odcházejícím ze zařízení ústavní a ochranné výchovy. Ve vyhlášce č. 438/2006 Sb. je již částečně myšleno na přípravu na samostatný život, takže v rámci zařízení mohou být pro děti zřízeny samostatné bytové jednotky pro ubytování jednotlivých dětí nebo pro ubytování nejvýše tříčlenné skupiny dětí, které se připravují na odchod ze zařízení. Do těchto bytových jednotek mohou být umístěny děti starší 16 let. Kritéria a podmínky pro umístění stanovuje samotné zařízení (vyhláška č. 438/2006 Sb.).

Mladý dospělý, který odchází po dosažení zletilosti ze zařízení, má nárok na věcnou pomoc nebo jednorázový peněžitý příspěvek podle jeho skutečné potřeby v době propouštění a podle hledisek stanovených vnitřním řádem zařízení. Dále se dítěti ve spolupráci s OSPOD poskytuje poradenská pomoc se zajištěním bydlení a práce a dále je dítěti i po opuštění zařízení poskytována poradenská pomoc při řešení tíživých životních situací (zákon č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních).

Zákon o rodině stanovuje, že za určitých podmínek může soud prodloužit ústavní výchovu až na jeden rok po dosažení zletilosti (zákon č. 91/1998 Sb., zákona o rodině). Mladý člověk po dosažení věku 18 let může zůstat v ústavní výchově, pokud se i po dosažení zletilosti soustavně připravuje na budoucí povolání a je nezaopatřený. Má možnost uzavřít smlouvu se zařízením na základě své žádosti a zařízení mu poté poskytuje plné přímé zaopatření nejdéle do věku 26 let, a to za podmínek sjednaných ve smlouvě. Ředitel zařízení je povinen mladého člověka o této možnosti dopředu informovat. Pro takové mladé lidi, kteří jsou v zařízení i po dosažení zletilosti z důvodu přípravy na budoucí povolání, je možné zajistit samostatné ubytování v prostorách zařízení nebo mimo zařízení.

Typy služeb následné podpory a péče

Při stanovení typů služeb následné podpory a péče vycházíme ze zákonů vydaných Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy a Ministerstvem práce a sociálních věcí. V zákoně č. 109/2002 Sb., o výkonu ústavní výchovy nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních se setkáváme s neurčitou a nepřesnou formulací, která ukládá pracovníkům zařízení institucionální výchovy poskytovat poradenství mladým dospělým osobám po opuštění zařízení institucionální výchovy. Není však stanovena forma, obsah ani rozsah této služby. Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních

službách pak stanovuje typy služeb následné podpory a péče pro mladé dospělé opouštějící zařízení pro výkon ÚV a OV takto:

- Pracovníci **odborného poradenství** poskytují mladým dospělým informace v oblasti rodinných a mezilidských vztahů, pracovně právní a majetkově-právní problematiky, právní ochrany, sociálního zabezpečení a bydlení.
- **Doprovázení** je forma podpory při řešení praktických situací vyplývajících ze samostatného života, např. doprovázení na úřadech, podpora při řešení životních situací (např. zprostředkování psychoterapeutické péče, pomoc při hledání zaměstnání, ubytování apod.).
- **Ubytování** je služba sociální prevence, která má zabránit sociálnímu vyloučení mladých dospělých opouštějících náhradní výchovnou péči a pomoci jim překonat jejich nepříznivou sociální situaci. Ubytování je možné poskytnout podle potřeby v domech na půl cesty, azylových domech, centrech sociální pomoci, intervenčních centrech a ubytovnách. Jednotlivé typy zařízení poskytují různé druhy služeb.
- **Přímé zaopatření** je poskytováno osobám, které nejsou schopny se obejít bez pomoci jiné osoby např. z důvodů zdravotních (domovy se zvláštním režimem, domovy pro osoby se zdravotním postižením, chráněné bydlení) a na přechodnou dobu lze toto zaopatření poskytnout též osobám závislým na návykových látkách či duševně nemocným, kteří mají zájem o integraci do běžného života (např. terapeutické komunity)(zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách).

Analýza nabídky programů přípravy na samostatný život u mladých dospělých odcházejících z institucionální výchovy

Velká část poskytovaných služeb pro mladé lidi odcházející ze systému náhradní péče je v současnosti zajišťována neziskovými organizacemi, které se ve spolupráci se zařízeními pro výkon náhradní výchovy snaží nabídnout mladým lidem služby, které jim napomohou k úspěšnému vstupu do úspěšného života (srov. Folda, J. 2009). Služby nabízené primárně mladým lidem odcházejícím ze systému náhradní péče mají různou podobu. Často se jedná o služby provozované v rámci projektů, které jsou dotované z grantových programů a nadačních fondů. Služby často formou „programu na klíč“ poskytují neziskové organizace externě. Mezi nejčastější formy služeb patří provozování poradenských služeb, výjezdové pobytové programy se zážitkovou a edukační složkou a prožitkové a edukační programy pořádané v prostorách zařízení.

V rámci analýzy jsme se zaměřili na pobytové programy, které si berou za cíl rozvíjet mladé lidi připravující se na odchod ze zařízení v různých oblastech. Jedná o skupinu témat či okruhů, které mají za úkol rozvíjet skupinu dovedností a kompetencí nutných pro úspěšné zařazení do života běžného dospělého člověka. Cílem bylo zjistit, jaká je nabídka programů, které mají za úkol mladé lidi na samostatný dospělý život mimo zařízení institucionální výchovy připravit.

V důsledku nedostatku informací poskytovaných státním sektorem, jsme tedy obrátili naši pozornost právě na pobytové programy, které mimo zařízení pořádají právě neziskové organizace.

Charakteristika programu přípravy na samostatný život

Jak již bylo řečeno, častým jevem je, že konkrétní zařízení institucionální výchovy spolupracují s konkrétními neziskovými organizacemi, které čerpají peníze z Evropských sociálních fondů. Ojedinelá nejsou ani zařízení, která zakládají neziskovou organizaci a jejím prostřednictvím žádají o peníze na program pro své i více zařízení. Častější je, že neziskové organizace dlouhodobě se zabývající začleňováním vyloučených sociálních skupin pořádají programy, do kterých se může přihlásit zařízení nebo již konkrétní mladiství a děti. Třetím typem poskytovatele programů přípravy na samostatný život jsou společnosti, které se zabývají vzděláváním a mají zkušenosti s projekty, které využívají finance z evropských fondů. Cílovou skupinou programů jsou ve většině případů adolescenti ve věku 12 let, resp. 15 let až 18 let. Do programů se mohou přihlásit buď jednotlivci, nebo celé zařízení. Programy mají podobu několika vícedenních pobytů mimo zařízení nebo podobu menších jednodenních a dvoudenních setkání přímo v prostorách zařízení. Lektorské týmy jsou složeny velmi často ze speciálních pedagogů a psychologů, častá bývá i účast externích odborníků na jednotlivá témata (personalisté, odborníci z Úřadu práce, odborníci v oblasti financí a práva). Nejčastěji probíhají programy v několika fázích formou vícedenních setkání.

Tabulka obsahuje souhrnně přehled počtů zařízení s programem pro přechod do samostatného života v jednotlivých krajích České republiky a procentuální zastoupení v kraji.

Opět je zřetelné, že zastoupení nabídky programů v jednotlivých regionech České republiky jsou velmi různé.

Nejlépe jsou programy přípravy na samostatný život zastoupeny v Libereckém kraji, Moravskoslezském kraji, Plzeňském kraji, Středočeském kraji a Karlovarském kraji.

S výjimkou Libereckého kraje, kde programy cílené přípravy odchodu mladých dospělých ze zařízení ÚV a OV intenzivně podporuje kraj svým grantem, působí ve všech jmenovaných krajích nestátní neziskové organizace, které se zabývají prací se skupinou ohrožených dětí.

Můžeme zde vidět praktický důsledek nekoncepčně řešené následné podpory o mladé dospělé odcházející ze zařízení institucionální výchovy - různorodá regionální zastoupení poskytovatelů následné podpory (někde úplná absence) a slabá či žádná provázanost jednotlivých služeb.

zařízení ÚV a OV	počet zařízení s programem pro přechod do samostatného života/ celkový počet zařízení v kraji	zastoupení zařízení zapojených do programu přechodu do samostatného života (v %)
Hlavní město Praha	0/6	0
Středočeský kraj	9/24	37,5
Jihočeský kraj	0/10	0
Plzeňský kraj	6/11	54,5
Karlovarský kraj	2/6	33,3
Ústecký kraj	2/23	8,7
Liberecký kraj	8/10	80
Královéhradecký kraj	1/13	7,7
Pardubický kraj	2/8	25
Kraj Vysočina	3/14	21,4
Jihomoravský kraj	2/19	10,5
Olomoucký kraj	5/17	29,4
Moravskoslezský kraj	13/23	56,5
Zlínský kraj	3/15	20

Tab 1.: Programy DD, DDŠ a VÚ pro přechod do samostatného života probíhající v období školní rok. 2012/2013 (zdroj webové stránky jednotlivých zařízení, webové stránky ESF a krajů)

Oblasti rozvoje, témata programů přípravy na samostatný život

Cílem programů je ve většině případů dlouhodobější příprava adolescentů do samostatného života a dospělosti. Jde především o přípravu týkající se osobního uplatnění v životních rolích, profesní nasměrování a příprava na budoucí uplatnění v zaměstnání. Většina programů se zaměřuje nejčastěji na následující oblasti:

- *Osobnostní rozvoj*
- *Komunikace*
- *Práce, zaměstnání, trh práce*
- *Finance, hospodaření s penězi, finanční gramotnost*
- *Bydlení*

Závěr

V současné době je v České republice okolo dvou set zařízení pro institucionální výchovu a každý rok opouští tato zařízení přes devět stovek mladých dospělých, kteří směřují do samostatného života a potřebují na tento náročný životní krok připravit (ÚIV, 2013). Právě programy přípravy na samostatný život si berou za cíl rozvíjet sociální kompetence potřebné pro dospělého nezávislého člověka.

Velká část poskytovaných služeb pro mladé lidi odcházející ze systému náhradní péče je v současnosti zajišťována neziskovými organizacemi, které se ve spolupráci se zařízeními pro výkon náhradní výchovy snaží nabídnout mladým lidem služby, které jim napomohou k úspěšnému vstupu do úspěšného života. Často se jedná o služby provozované v rámci projektů, které jsou dotované z grantových programů a nadačních fondů, resp. církevními organizacemi. Cílem programů je ve většině případů dlouhodobější příprava adolescentů do samostatného života a dospělosti. Jde především o přípravu týkající se osobního uplatnění v životních rolích, profesní nasměrování a příprava na budoucí uplatnění v zaměstnání. Většina programů se zaměřuje nejčastěji na oblasti *osobnostní rozvoj, komunikace, zaměstnání a trh práce, finanční gramotnost, bydlení*.

Jako problematické vnímáme absenci informací o nabídce programů přípravy na samostatný život. Zařízení pravděpodobně nevnímají potřebu o této oblasti svého působení dávat informace. To může naznačovat, že přípravě na samostatný život není v rámci institucionální výchovy přikládán takový význam, jaký by měl být.

Jako rizikové vnímáme také to, že služby jsou regionálně velmi nepravidelně rozložené, jejich nabídka není nijak systematicky koordinovaná. Zatímco v některých krajích je nabídka relativně široká, v jiných oblastech je nabídka omezená nebo dokonce žádná.

Cílenou a jasně vymezenou přípravu na samostatný život považujeme za jednu z nejdůležitějších poslání institucionální výchovy a jako klíčovou činnost, která by měla být samozřejmou součástí. Ve shodě se současnými trendy považujeme za nezbytné do procesu přechodu mladých dospělých do samostatného života zapojit veškeré možné služby, a to s pestrou nabídkou metod a témat.

Literatura a zdroje

BĚHOUNKOVÁ, L. *Rozvoj sociálních dovedností ohrožených dětí v institucionální výchově v kontextu přípravy na samostatný život*. Brno, 2011. Disertační práce. Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta.

FOLDA, J. (ed.). *Systém náhradní péče o děti a mladistvé a následné péče o mladé lidi odcházející z náhradní péče v České republice: Situační analýza*. Praha: Sdružení SOS dětských vesniček, 2009. ISBN 978-80-254-4799-4.

GJURIČOVÁ, J. *Analýza stavu a dalšího vývoje mladých lidí po opuštění zařízení pro výkon ústavní nebo ochranné výchovy za období 1995-2004*. Praha: MV a MŠMT, 2007. ISBN 978-80-254-0259-7.

MATOUŠEK, O., PAZLAROVÁ, H., BALDOVÁ, L. *Individuální plánování služeb u ohrožených dětí a mládeže s důrazem na mladistvé odcházející z ústavní výchovy*. Praha: Člověk hledá člověka, 2008. ISBN 978-80-254-2756-9.

MPSV ČR. *Transformace a sjednocení systému péče o ohrožené děti*. Tisková zpráva MPSV ČR ze dne 19. ledna 2009. [online] 2009 [cit. 2013-09-07]. Dostupné na WWW: <<http://www.mpsv.cz/cs/6141>>.

SOS CHILDREN'S VILLAGE. *SOS Children's Village Programme Policy* [online]. SOS Children's Villages International, 2009. [online]. 2009 [cit. 2013-05-04]. Dostupné z: <http://www.sos-vesnicky.cz/projekty/odchazeni-z-nahradni-pece/>.

STŘEDISKO NÁHRADNÍ RODINNÉ PÉČE. *Start do života*. Praha: VŠE, 2008.

ÚIV. *Statistická ročenka školství 2012/2013 - výkonové ukazatele* [online]. 2013 [cit. 2013-07-14]. Dostupné na WWW: <<http://www.uiv.cz/clanek/726/2031>>.

Legislativní dokumenty

Zákon č. 91/1998 Sb., zákon o rodině, ve znění pozdějších předpisů. [online]. MPSV ČR, 1998. [cit. 2013-07-19]. Dostupné na WWW: <>.

Zákon č. 359/1999 Sb., o sociálně-právní ochraně dětí, ve znění pozdějších předpisů. [online]. MPSV ČR, 1999. [cit. 2013-07-19]. Dostupné na WWW: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/7263/Zakon_o_socialne-pravni_ochrane_deti.pdf>.

Zákon č. 109/2002 Sb., o výkonu postavení výchovy nebo ochranné výchovy ve školských zařízeních a o preventivně výchovné péči ve školských zařízeních a o změně dalších zákonů, ve znění pozdějších předpisů. [online]. MŠMT ČR, 2002. [cit. 2013-07-19]. Dostupné na WWW: <<http://www.msmt.cz/dokumenty/zakon-c-109-2002-sb-o-vykonu-ustavni-vychovy-nebo-ochranne-vychovy-ve-skolskych-zarizenich-a-o-preventivne-vychovne-peci-ve-skolskych-zarizenich-a-o-zmene-dalsich-zakonu>>.

Zákon č. 108/2006 Sb., o sociálních službách, ve znění pozdějších předpisů. [online]. MPSV ČR, 2006. [cit. 2013-07-19]. Dostupné na WWW: <http://www.mpsv.cz/files/clanky/7372/108_2006_Sb.pdf>.

Vyhláška č. 438/2006 Sb., kterou se upravují podrobnosti výkonu ústavní výchovy a ochranné výchovy ve školských zařízeních. [online]. MŠMT ČR, 2006. [cit. 2013-07-19]. Dostupné na WWW: <<http://www.msmt.cz/dokumenty/vyhlaska-c-438-2006-sb-kterou-se-stanovi-podrobnosti-vykonu-ustavni-vychovy-a-ochranne-vychovy-ve-skolskych-zarizeni-ktera-nabyva-ucinnosti-dnem-13-zari-2006>>.